

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

Kirke
historiske
samlinger
1976

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN

Systemskiftet og J. C. Christensens politik 1901-02

Belyst ved breve af Harald Holm

Af Carl Trock

Nedenfor meddeles nogle breve af den stærkt grundtvigsk orienterede folketingsmand *Harald Emil Larsenius Holm* (19/4 1848–9/2 1903). De er dels skrevet til en god ven, læge *Jes Peter Edvard Rossen*, Bjerlingbro, dels til *Frederik (Frede) Engelhardt Bojsen*, Rødkilde Højskole[1]. Med viden om at hans dåd var øvet med forliget 1894 havde Bojsen før valget 1901 forladt Folketinget, også for derved at lette partifællerne, de moderate eller det forhandlende Venstre overgangen til det sejrende Venstrereformparti, hvor de kunne fremme en rigtig politik.

Brevene belyser forhandlingerne om ministeriet Deuntzers dannelse efter valget. Navnlig giver de dog et nyt indblik i de vanskeligheder, som Bojsens partifæller stod i efter Systemskiftet, ældre eller nyere udgivelser fortsættes eller suppleres[2]. Mest bemærkelsesværdig er den skildring vi får af J. C. Christensen, endnu kaldt Christensen-Stadil. Retfærdig er den ikke. Holm overser således helt, at blandt J. C.s bærende motiver til at begære kultusministeriet var ønsket om at fremme de reformer i kirke og skole, som lå ham mest på sinde. J. C. er bestandig under mistanke – og for det værste.

Just på de 2 nævnte områder havde J. C. også i Harald Holm sin skarpeste modstander, omend socialdemokraten Fr. Borgbjerg kunne bruge stærkere ord. I de sager, som i det hele, får vi en personlig vurdering fra en mand med engagement, selvstændighed og noblesse, men mærket af skuffelse over udviklingen.

Med til baggrunden hører videre, at Holm som en af Bojsens næreste disciple måtte have såre vanskeligt ved at forstå de mange hensyn, J. C. tog. Som Svigerfaderen Sofus Høgsbro[3] er Holm individualisten, kan ikke med appeller om sammenhold[4] og indser sålidt som Bojsen, at gennemførelsen af politiske reformer kræver, at man griber magten og fastholder den, uanset mulige beskyldninger for egen nytte[5].

Holm og hans parti havde også en særlig grund til nag mod den sejrende partifører. De, der med Bojsen havde stået bag forliget og gjort det første såre vanskelige skridt mod normale politiske forhold,

måtte derefter – omend ikke uventet[6] – se sig drevet ud i mørket af både Højre og J. C. Bagefter havde de 2 parter på basis af forliget så praktiseret en art forligspolitik lige til 1901.

Brevene meddeles kun med nødtørftige noter, deres værdi ligger i helhedsbilledet, vi får. Kun få personer præsenteres, toppolitikerne er alment kendte, de øvrige betragter brevskriveren som statister – med nogen ret og nogen bedreviden[7].

Den kirkepolitiske situation må dog opridses. Som folketingsmand havde J. C. Christensen 26/10 1900 indbragt et lovforslag om menighedsråd. Det nåede kun i udvalg. Men J. C. havde utvivlsomt opnået, hvad han ville. Sagen var sat under debat, mens han fik konstateret, at han kunne regne med et flertal i partiet[8].

26/10 1901, nøjagtig året efter, fremlagde J. C. som minister 4 kirkelige lovforslag. Også på det område skulle grundlovens løfter indfries, ved en ordning af folkekirkens forfatning (§ 75), så langt det da var muligt. Samtlige, der hørte folkekirken til, skulle gennem menighedsråd, valgt af og for sognet, have indflydelse på de forhold, der lå dem nærmest. »Menigheden« – grundtvigianere, missionsfolk eller andre, der mente at de bar kirken og skulle sikre dens fremtid – skulle have bedre udfoldelsesmuligheder, ved mere udstrakt frihed for valgmenigheder og ved brugen af kirkerne. De kunne da leve deres eget liv, om de ville det eller fandt det nødvendigt. Men målet for J. C. var gennem fælles menighedsråd at samle alle om at tjene livet i sognets kirke som folkekirken som helhed. Med tiden skulle ønskerne om udvidet ansvar nok melde sig[9].

1. Til Frede Bojsen 28/7 1901

Nå, hvad siger de så om det nye ministerium? Efter omstændighederne mener jeg, vi kan være så nogenlunde tilfreds. Ti overfor ministeriet Hørup-Alberti har vi vor frihed. Det vilde knebet mere overfor ministeriet Stadil-Alberti. Overfor det havde vi vel været nødt til at gøre helottjeneste.

Det er – så vidt jeg kan se – »siameserne«, der gennem prins Valdemar har fået Deuntzer fræm, og da han næppe kender stort andet til politik end andre københavnske avislæsere, har han *allerførst* henvendt sig til Hørup. Denne sagde imidlertid nej. Men da forsøget på at parre Holstein sammen med Christensen og Alberti bristede, da Hage af frygt for Alberti forlangte københavnersiden forstærket, og da ingen diplomat var til at formå til at overtage udenrigsministerporteføljen, så

det et øjeblik trist ud. Deuntzer fik da – efter hvad »Politiken«s folk fortæller – det samlede ministerium til at henvende sig til Hørup om at træde ind og redde situationen. Og han svarede da allernådigst ja.

Jeg havde håbet, at ansvaret var bleven lagt for alvor på Christensen Stadil, og at han var vokset derunder, så han havde povet at tage en selvstændig stilling. Men han er jo ikke nået længere end til sit gamle: Vi må fræmfor alt holde sammen. Og for sammenholdets skyld har det været nødvendigt at få Hørup med.

Derved er Christensen ganske vist trådt ned i række med Ole Hansen og Enevold Sørensen. De, der giver ministeriet farve, er Hørup og Alberti. Og denne farve tyder ikke i retning af nogen frugtbar reformpolitik.

Alle, jeg har talt med, ryster også på hovedet. Hvad skal dog det ministerium udrette? Hvor skal Christopher (*Hage*) som finansminister kunne påtage sig ansvaret for Albertis skattereformer – tienden indbefattet? Hvad vil Alberti gøre med retsreformen, som Deuntzer er for og Hørup imod? Og (*hvordan med forsvaret og Christensens løfter til officererne om en virkelig forsvarspolitik, når Hørup skal bevares i ministeriet?*) Og så sosialisterne? Det er jo ondskabsfuldt nok at sætte Hørup på den plads, hvor han får med dem at gøre. Men kan Hørup bryde med dem og derved slå sine egne venner i hjæl så vel i borgerrepræsentationen som i rigsdagen?

Nej, ved Hørups optagelse har man foreløbig umuliggjort en saglig reformpolitik, ikke at tale om, at man derved har samlet og styrket modstanden i landstinget.

Kun ét har man nået: at holde partiet sammen – foreløbig. Man har sat alt andet til side for dette hensyn. Og rent agitatorisk har man jo sikret sig udmærket ved at give Politiken, Dannebrog og de Bergske blade plads i regeringen. Vi har jo aldrig haft et sådant bladministerium!

Agitatorisk seet er det jo også glimrende, at man har gjort Ole Hansen til landbrugsminister. Ti i jublen derover vil vel nok en stor del af bønderne glemme at se, hvor de er bleven snydt ved dette ministeriums dannelse. Særlig de grundtvigsk påvirkede bønder, der jo har leveret så stort et kontingent til reformpartiets hær, må jo blive svært glade, når de ser, hvor mange tillidsmænd de har i ministeriet, og hvorledes »Politiken«s åndsretning trods alle de sidste års angreb på den nu med ét er kommet til hæder og værdighed.

Mon den blinde tillid til Stadil også kan blive ved at holde sig efter dette?

Gamle Høgsbro (og Svend med) er ret fortvivlede[10]. Den gamle

er selvfølgelig grundig misfornøjet med sammensætningen, og han har følt sig dybt krænket ved at de høje herrer ikke i mindste måde har taget ham med på råd. De har holdt ham fuldstændig udenfor. Mohren har gjort sin pligt. Nu kan han gærne gå.

De kan tro, det havde en bitter smag, da Høgsbro i anledning af ministerskiftet fik en lykønskning til, at han dog havde haft den glæde at se det mål nået, som han hele sit liv havde kæmpet for!

For (*den*) gamle konge har det knebet. Men han gav sig resolut Deuntzer i vold, og han skal kun have bedt om den ene ting, at han måtte slippe for en socialist i ministeriet. Da Holstein sagde nej, skal kongen have bemærket: Ja, jeg troede ganske vist ikke, at de kunde enes i længden. Men jeg troede dog ikke, at de skulde blive uenige så tidlig. Han tog venlig mod de nye ministre, men talte ikke om politik med dem. Derimod modtog kronprinsen dem med en stor tale om vor forpligtigelse til at sætte fædrelandets interesse over alt – en tale som ikke synes at have smagt dem.

Jeg kom først tilbage fra min censorrejse, da ministerkrisen var begyndt, og jeg fik da en sammenkomst istand med (*N. J.*) Larsen og (*Niels*) Neergaard. Vi drøftede de forskellige rygter, der den gang gik, men besluttede iøvrigt kun at mødes igen, når sagen var afgjort. Et sådant samlet møde har vi ikke haft endnu. Men jeg har talt med L. og N., og de har talt sammen.

Selvfølgelig var Larsen og jeg enige om, at vi stod friere overfor ministeriet efter Hørups optagelse. Neergaard mente naturligvis i grunden det samme. Men han var svært imponeret over den virkning, som ministerskiftet vilde fræmkalde ude i landet, og han var meget angst for, at vi ved nogensomhelst kritik skulde få udseende af at modvirke ministeriet.

Jeg tænker imidlertid, han snart vil mærke, at begejstringen ikke er så stor, som den synes efter ministeriets egne blade. Og når undtages Århus Amtstidende og Randers Dagblad, har vore blade – så vidt jeg har set – stillet sig i et meget frit forhold til ministeriet. Det kan være meget rigtigt at optræde varsomt. Men tiden til blot at tie og tåle må dog vel nu snart være forbi. Dømme ministeriet kan og skal vi ikke, før vi ser dets handlinger. Men når vi skal tale om udsigterne, må vi dog vel have lov til at pege på hvorledes det ene af ministeriets navne peger i øst og det andet i vest.

Nå, i realiteten tænker jeg, vore venner vil have let ved at mødes i oktober. Dragelsen til reformpartiet vil sikkert efter Hørups fremtræden på arenaen blive mindre end før.

Og foreløbig vil reformpartiet næppe ønske forstærkning. De vil få travlt nok med at dele de ledige æres- og tillidsposter. Alene finansudvalget skal jo have 6 nye reformmænd og deriblandt formand og ordfører. Anders Nielsen forlanger sikkert at blive formand, og mon de undgår Philipsen som ordfører?

Det værste er, at alle reformpartiets menige, efter at Ole Hansen og Enevold Sørensen er blevet ministre, har fået blod på tanden. Christensen trøster dem – efter Svends fortælling – med, at de, der ikke kom med denne gang, kan jo komme med den næste. Men det bliver galt med alle de marskalstave i tornystrene. Jeg er bange for, de tager dem fræm og hugger løs på hinanden med dem.

Selvfølgelig drøftede Larsen, Neergård og jeg også planen om den sammenkomst af vore venner, der har været tale om. Men der var nogen tvivl om, hvor vidt vi burde samles før oktober, og i hvert fald mente man, at hvis vi skulde samles, burde det hellere være i København end på Rødkilde. En sammenkomst der, mente man vilde vække stor opmærksomhed og fræmkalde en uheldig diskussion om partiets planer, medens en sammenkomst i København kunde gå forholdsvis ubemærket hen. I hvert fald mente man det rigtigst at afvente begivenhedernes gang og se, om der fra reformpartiets medlemmer fræmkom ønsker om en sammenkomst.

Jeg håber, de kan læse og få mening i dette lange brev, som jeg har kradset op, og som jeg ikke får tid til at læse igennem, før jeg afsender det. Jeg vilde hellere tale med dem. Men efter mine mange rejser i år, tør jeg ikke gøre nogen afstikker til Rødkilde.

2. Til Jes Rossen 22/10 1901

(Tak for hilsen ved Holms 25-års jubilæum som folketingsmand og kort referat af vælgernes fest for Holm er udeladt.)

På mig gjorde festen godt. Ti det kan jo ikke nægtes, at politiken er et utaknemligt arbejde, og de 25 år har, som du skriver, ikke været meget lystige. Men jeg fik dog en følelse af, at spildte have de ikke været. Og personlig mødte jeg så megen forståelse og ægte taknemlighed, at det bødede på mange pinlige skuffelser.

Det bedste, jeg har gjort i de 25 år – forliget – har jeg ganske vist fået mest utak for. Men den ros har jeg dog fået både fra venner og modstandere, at jeg ikke har sat min egen person over, hvad jeg anså for det heles vel, og at jeg har stræbt at bevare min personlighed uskadt under det politiske arbejde. Skulde dommen så til slut blive

den, at jeg ikke har duet stort som politiker, får jeg trøste mig med Hostrups trøst: »Og gik der en smule politiker tabt, et menneske blev dog bevaret«.

Dette er også min rettesnor under den nuværende situation.

Jeg har selvfølgelig hilst regeringsskiftet med glæde. Det burde jo være sket for mange tider siden. Og nu må vi jo alle arbejde for at få det bedst mulige ud deraf.

Men jeg hverken kan eller vil sige mere til det nye ministeriums pris, end jeg kan gøre med en god samvittighed. Ti for mig har et »venstreministerium« aldrig været målet for min politik. Det har jeg lige fra min første valgtale i 1876 forsvaret mig imod. Et »venstreministerium« var i mine øjne et altfor (*ordet slidt bort*) og altfor flygtigt mål. Mit mål har været en sundt fræmadskridende udvikling i vort folk på forfatningens grund og under ledelse af regeringer, der kunde få alle gode kræfter til at arbejde sammen til fælles bedste. Jeg håber, der nu skal komme en god tid, men netop derfor mener jeg, det er nødvendigt at fastholde, at ikke alt, der går under venstrenavnet er lige godt for folkets udvikling. Netop nu må vi have øjet åbent for forskellen mellem Grundtvigs og Brandes venner og mellem det danske venstre og socialdemokraterne.

Derfor talte jeg, som jeg talte på Fyn. Jeg ved godt, det er ilde hørt. Men siges skulde det. Både højrebladene og de radikale blade tog selvfølgelig kun den mod ministeriet kritiske del af min tale, og det vil naturligvis vanskeliggøre mig det samarbejde med reformpartiet, som også jeg ønsker. Men jeg kunde ikke uden at tabe agtelse for mig selv lade som ingen ting. Det får så gå med mig personlig, som det kan.

(Omtale af et ledigt præsteembedes besættelse udelades).

3. Til Jes Rossen 16/11 1901

(Udeladt er omtalen af det ledige præsteembede.)

Ellers kan du tro, jeg har en vanskelig stilling m. h. t. de kirkelige love. Ti på den ene side må jeg selvfølgelig gøre front mod Indre missions krav på, at man skal give de hellige en herskerstilling indenfor folkekirken[11]. Men på den anden side må jeg gøre lige så bestemt front mod de forsøg, man vil gøre på gennem de tvungne menighedsråd at afløse det frivillige menighedsarbejde, der mange steder er i gang. Mange, som nok ser faren, trøster sig med, at det »kun vil gå ud over Indre mission«. Men det er ingen trøst for mig. I. m.

skal som enhver anden retning have lov til at gøre alt det frivillige arbejde, den kan, og på den måde, den kan og vil. Og det er i mine øjne ikke frihed men tyranni at ville forhindre dem deri ved at påtvinge deres præster flertals»menighedsråd« i stedet for at lade dem arbejde på menighedslivets udvikling med dem, de er enige med. Vi må heller ikke gøre uret mod I. m., hvor usmagelig den tit er. Og vi skal jo huske, at hvad der idag kan ramme dem, kan imorgen ramme os og enhver anden kirkelig retning.

Jeg ser ingen redning for livet i folkekirken end at gå videre i det gamle grundtvigske spor. Jeg er imod alt regereri indenfor folkekirken, mod ethvert forsøg på at lave et kirkeligt liv på maskine gennem udvortes påtvungne organisationer. Kun ved at give den fornødne frihed indenfor folkekirken, kan livet komme til at forme sig efter sine egne love, og kun ad den vej kan der indenfor folkekirken efterhånden ordne sig et frivilligt kristeligt samfund, der vil være i stand til at stå på egne ben, når en gang adskillelsen kommer mellem kirken og staten.

Det, der gør mig stillingen så vanskelig er, at gamle Høgsbro, hvis standpunkt i folketinget og kirkekommissionen jeg nu forfægter, af hensyn til sit parti og Christensen Stadil, ikke tør stille sig ved min side og hævde sit eget standpunkt, men udtaler sig således, at folk må tro, han billiger ministerens »menighedsråd« og »kirkeforfatning«.

Det beroliger alle reformpartiets græselig umodne og uselvstændige »grundtvigianere«, og til dels også en del af de moderate, så jeg foreløbig står så temmelig ene med forsvaret for den grundtvigske betragtning af kirkens forhold, således som den for en menneskealder siden, da de samme spørgsmål sidst var oppe, deltes af alle hovedmændene i den grundtvigske kreds. Men når Monrad ret får talt i Kirketidende, og Hoff og andre får udtalt sig, håber jeg, det hjælper[12].

4. Til Frede Bojsen 18/11 1901

(Det har længe ligget Holm på samvittigheden at få skrevet.)

Først en hjertelig tak for deres »jubilæum«shilsen! Bemærkningerne om min »tankerigdom« var jeg rigtignok nær ved at opfatte som ironi, ti jeg véd bedre selv, hvor fattig jeg er. Men for venskabet, som lyste gennem deres ord, siger jeg oprigtig tak. Jeg regner det som den største lykke i mit politiske liv, at jeg har fået lov til at arbejde sammen med dem, og jeg mener ligesom de, at vor gode politiske for-

ståelse har sin grund i, at vi i det væsentlige har det samme syn på grundvilkårene for folke- og menneskelivet overhovedet. Sørgeligt kun, at det ser ud, som dette syn for tiden er ganske ude af kurs.

(*Jubilæums-sammenkomsten i Odense*) var en lille solstråle i al politikens mørke og tåge.

Inde på rigsdagen er der for tiden ikke mange solstråler.

Hvad der foregår offenkelt, antager jeg, de af gammel vane følger i rigsdagstidende. Men jeg vilde ønske, der ikke var så langt til Rødkilde, for jeg kunde nok have lyst til at fortælle dem lidt om det, der ikke ses.

I partiets møder har der jo ikke været ublandet glæde. Ved det fortrolige møde, der gik forud for Neiiendams souper i Fønix, blev jeg stærkt angrebet af Neergård og navnlig Larsen, fordi jeg på Fyn (ved møde i Kratholm) ikke havde indskrænket mig til at udtale min glæde over »systemskiftet«, men også havde udtalt betænkeligheder ved ministeriets sammensætning og dets alliance med socialdemokraterne. Det var taget meget unådigt op af ministeriet. Deuntzer havde endog beklaget sig til Larsen derover, og man bebrejdede mig, at jeg ved sådanne udtalelser havde vanskeliggjort os at drive forstandig politik.

Selvfølgelig stemmede Byriel i, men Dalsgård, Ravn, R. Nielsen o. fl. blev ikke svar skyldige, og det endte selvfølgelig med, at vi foreløbig skulde blive ved at arbejde sammen. Men tendensen var hos mange den, at samlingen eller i hvert fald valgperioden ikke burde gå til ende uden en sammensmeltning.

Jeg for min del udtalte mig heller ikke derimod. Men jeg betragtede det rigtignok som ganske håbløst at arbejde derpå, så længe ministeriet ikke trængte til vor bistand, det vil altså sige, så længe det ikke skulde gennemføre sine sager imod partiets radikale fløj. Og foreløbig vilde jeg derfor i hvert fald ikke give afkald på den eneste fordel, vi har under den nuværende situation: vor frihed til at udtale os uden at være bundne af den ministerielle partidisciplin.

Larsen og Berntsen bliver vistnok daglig bearbejdede af Alberti, og Neergård bygger meget på den omstændighed, at Christensen under valgkampen privat har støttet hans valg i Æbeltoftkredsen. Men i øjeblikket er stillingen jo den, at den klikke, der nu råder i reformpartiet, ikke en gang kan bruge f. e. de to Høgsbroer, men næsten systematisk sætter dem til side, fordi de er for »moderate«, og så længe dette er forholdet, antager jeg, at det er givet, man endnu mindre vil have at gøre med folk fra vort parti.

Man har jo gået og bildt sig ind, at Neergård skulde afløse Hørup som trafikminister, og man har bygget det på, at nogle af de upolitiske ministre – f. e. Jøhncke – har udtalt sig i denne retning. Men så længe Christensens sammenholdspolitik er den ledende, er det jo utænkeligt, at man skulde kunne afløse selve »Politikens« chef med en så fæl »overløber« som N., selv om han nu løb over til reformpartiet.

Jeg tror også, at N. selv for tiden har opgivet håbet. Han mener, der måske bliver tale om Rubin. Men jeg gad vidst, om den omstændighed, at Philipsen ikke er blevet ordfører for finansudvalget, ikke skulde høre sammen med de forhåbninger, han gør sig i den henseende. Dog hører jeg nu, at han er blevet infamt kasseret.

Ellers er det et smukt ordførerskab: Zahle som hovedmand. Jensen Sønderup som ordfører for kirke-, skole og videnskab, og så som det eneste ældre medlem Blem, der trods sin kundskabsfyldte mere og mere drukner i sine tal. Det kniber med at tilfredsstille ærgærrigheden. (*Om placeringen af skuffede folk fra reformpartiet og reaktioner derpå.*) Poul Christensens anbringelse i fabrikstilsynet og pålægget til Københavns kommune om bl. a. at avertere i (*Albertis*) »Dannebrog« er jo dristige nok. Det sidste fandt da heller ikke nogen eneste forsvare i finansudvalget, da Neergård foreslog samråd derom. Ikke en gang Rs. Klausen havde ladet sig besnære derved, at Alberti samtidig havde pålagt kommunen »i visse tilfælde« at avertere i Sosialdemokraten.

Men tilbage til vore egne sager. Min tale ved svaret på trontalen var partiet i det hele vel fornøjet med. Kun var Larsen misfornøjet med, at jeg overhovedet havde nævnt 1894. Det var »umandig svagheit« at nævne det, og det irriterede kun de andre. Byriel sagde amen. Larsen og han har efterhånden arbejdet sig op til den højde, at de erklærer de i grunden fortryder forliget. De gik ikke med med deres gode vilje, siger de. Hvad siger *de* til den »mandighed«?

Ved valget til finansudvalget kneb det. Larsen havde jo i foråret tilbudt at vige for Neergård. Men han lod Dalsgård vide, at han ikke længere følte sig bundet ved dette tilbud, og tanken var da, at jeg skulde vige. Jeg lod imidlertid som ingenting, og udvalget, der besætter de andre udvalg, lod mig da vide, at det vilde foreslå mig og Neergård uden hensyn til Larsens tilbagekaldelse. Derved blev det, og L. vendte da tilbage til sit standpunkt fra foråret.

Det næste slag stod om de kirkelige love.

Her er hovedsagen for Stadil de tvungne menighedsråd, som han

har fundet på, og den »kirkeforfatning«, han derpå vil bygge. Der er imidlertid såre få indenfor reformpartiet, der interesserer sig for disse to ting. Derimod er der en del, der er glade ved lovene om kirkernes brug og om valgmenigheder, og som håber at få et virkeligt præstevalg lagt i menighedernes hånd, men som mener, at man for at få det, er nødt til at føje ministeren i hans grille om rådene og forfatningen, og til disse hører gamle Høgsbro.

Forslagene om tvungne menighedsråd og en kirkeforfatning bygget på sogne-menigheder og ikke på frivillige sammenslutninger er rigtig nok stik imod Høgsbros standpunkt under alle tidligere forhandlinger i folketinget og i kirkekommissionen. Men siger han, det er jo nødvendigt at gå ind derpå for at få de andre ting. Jeg har forklaret ham, at man slet intet får ud af forslagene på denne måde, da ikke blot landstingets sædvanlige flertal, men også de otte er imod dem, og at det eneste, man derfor når ved nu at tiltræde det, man ikke billiger, er at opgive sit standpunkt. Men lige meget har det hjulpet. Han er gået i tøjet og har i sin indledningstale takket Stadil for den troskab mod grundlovens § 75, som han har vist ved at optage arbejdet for en kirkeforfatning, begyndende fra neden gennem menighedsråd.

Ganske vist antydede han lidt af sit gamle standpunkt og gjorde mig opmærksom på disse antydninger, men de var så svage, at alle opfattede hans udtalelse som en ubetinget anbefaling for ministerens forslag. Hvad hjalp det så, at han underhånden lod mig vide, at han »i grunden« var enig med mig?[13]

Jeg hævdede i debatten Høgsbros og mit gamle stude så klart og godt, jeg kunde, og jeg havde den tilfredsstillelse, at den ene efter den anden af tingets medlemmer kom hen til mig og takkede mig. Oscar Hansen (!) sagde endog: »det er den slags foredrag, der højner folketinget«, og Henning Jensen (!) roste mig stærkt i »København«. Selv Anders Nielsen roste min tale, og den ny Anders Jensen, Knudstrup – Sloths banemand – slettede sig af talerlisten, fordi han ganske kunde henholde sig til mig. Men hvad hjalp det?

Christensen Stadil var rasende over min kritik, og underhånden søgte han at svække virkningen af den ved at give det udtryk af, at den kun var udsprungen af min mod ministeriet fjendtlige stemning. Grundtvigianerne i reformpartiet beroligede han ved at henvise til gamle Høgsbros anbefaling, og han fik endog Jensen Knudstrup til at begære ordet igen for at anbefale menighedsrådene. Men navnlig blev Christensen glad ved den håndsrækning, han fik af N. J. Larsen[14].

Jeg var så uheldig at forstyrre dem i deres samtale på gangen, inden Larsen fik ordet og så der Chr.s glæde. Men tydeligere endnu blev det, da han var færdig, og Chr. strålende som en nyslået to skilling kom hen og takkede ham. Larsen var jo i virkeligheden den eneste, som forsvarede Chr.s kære kirkeforfatningstanker. Han gjorde det med lyst, da han jo altid har haft tilbøjeligheder i den retning, og han søgte samtidig at indlægge sig fortjeneste hos ministeren ved overlegent at afvise mine indvendinger med, at jeg havde talt »ikke som lovgiver, men som teolog«, og at jeg var kirkelig »anarkist«. Man forbavsedes over hans skarphed, men Chr. var glad.

Min stilling var vanskelig, da jeg på grund af Høgsbros alder og mit forhold til ham ikke kunde træde op imod ham og vise, hvorledes han havde svigtet sin fortid[15] og da jeg ikke vilde yppe strid med Larsen. Men skønt det kom til at se ud, som om jeg til sidst kom til at stå temmelig ene, måtte jeg holde den kirkelige friheds fane oppe.

Adskillige så vel, at de tvungne menighedsråds indførelse vilde forstyrre det frivillige menighedsarbejde, der nu er i gang i mange sogne. Men de trøster sig med, at det kun vilde gå ud over indre mission. Det kan jeg imidlertid ikke trøste mig med. Ti lige så bestemt en modstander jeg er af indre mission, når den forlanger, at de hellige skal herske indenfor folkekirken, lige så bestemt en modstander er jeg af den betragtning, at man skal kunne påtvinge en præst, der arbejder godt sammen med en frivillig menighedskreds, et af sognets flertal valgt »menighedsråd«, så han enten må opgive sin fri vennekreds, eller på krig med »menighedsrådet« fortsætte sit samarbejde med den. Jeg kalder ikke det frihed, men tyranni, om det så er aldrig så »demokratisk« ordnet.

I folketinget er der foreløbig kun ringe forståelse af dette. Men det glæder mig, at jeg har samstemning hos præster som Monrad og Hoff. Og allermest har det glædet mig, at jeg idag har fået brev fra Wexelsen i Kristiania med den udtalelse, at han er ganske enig med mig.

Da udvalget skulde nedsættes, gik reformpartiets medlemmer til vore for at få dem til at sætte mig ud af udvalget. Ja, Høgsbro spurgte mig, hvad jeg egentlig vilde der. »Det kan jo dog ikke være dig behageligt at komme til at stå ganske alene, forladt af hele dit parti«!!

I partimødet foreslog Larsen at sætte mig ud og erstatte mig med Svendsen. Ifjor, sagde han, var det ligegyldigt, da var forslagene kun indbragte af et enkelt medlem af tinget. Men nu var det kultusministerens og regeringens program. Det vilde være »vanvittig politik« af os at sætte en mand ind i udvalget, der på forslagens hovedpunkt

havde kritiseret det, som jeg havde gjort! Han var hvidglødende, og i en privat samtale stemplede han min stilling til »grundloven« (§ 75) som »uærlig«, »uredelig«, »uden mindste begreb«.

Byriel vilde heller ikke stemme på mig, og H. L. Jørgensen var vred over, at jeg havde skadet ham i hans valgkreds, fordi jeg havde været »for slem mod indre mission«. Men Ousen, Niels Jensen, Ravn og R. Nielsen lod sig ikke imponere af Larsens voldsomme udtalelser. R. N. sagde ligefræm: »Reformpartiet har også været hos mig om at få Holm smidt ud. Men vi vil ikke lade os kommandere til at forkaste vore egne medlemmer«.

Da jeg ikke på Larsens opfordring frivillig vilde træde tilbage, blev Ådal og jeg uden afstemning genvalgte til medlemmer af udvalget ligesom ifjor. Og var det ikke sket, havde jeg fulgt *deres* eksempel og nedlagt mit mandat. Ti når jeg var blevet vraget af mit parti i denne sag og efter reformpartiets kommando, da havde jeg jo intet kunnet udrette mere i folketinget. Min kone og jeg havde allerede gjort os fortrolige med tanken[16].

Nu slap vi med skrækken den gang. Men i udvalget får jeg en vanskelig stilling. Christensen vil have forslagene jagede gennem folketinget inden jul, og han har fået udvalget besat med trofaste stokkemænd. »Det er godt, sagde Høgsbro, at Thomsen blev formand. Så får *han* ansvaret for, hvad der nu skal ske«[17]! Men den egentlige hovedmand, synes Krabbe at skulle være. Han er nok udset til ordfører, og siden Chr. har givet ham æresoprejsning ved at gøre ham til viceformand i tinget, er han Chr.s lydige tjener i alt.

De kan tænke dem, man nægtede mig forleden i udvalget at få spørgsmål afsendt om bispernes erklæringer. Det højeste, Krabbe vilde gå (*med*) til var, at udvalgets formand mundlig spurgte ministeren, om han havde noget imod, at vi sendte ham et skriftligt spørgsmål!

Iaften skal vi igen have udvalgsmøde.

Nå, undskyld denne uendelige snak! Jeg trænger så meget til at tale med dem og lette mit hjerte. Derfor tilgive de nok.

5. Til Frede Bojsen 23/12 1901

(Først om fordeling af finanslovsunderstøttelser, hvor udvalgets formand, Anders Nielsen, blot meddelte de andre, at flertallet tiltrådte alle kultusministerens forslag.)

I kirkeudvalget nåede man ikke – som Christensen havde beordret – at blive færdig til jul. Han fik ganske vist i private møder flertallets

udvalgsmedlemmer til at frafalde alle deres mange generende ændringsforslag og til at følge ham. Men så kneb det med ordførerskabet. Efter de private møder blev Høgsbro syg. Han fik gulsot, og han har været ret betænkelig derved, da hans fader døde af gulsot.

Trods sygdommen bombarderede man ham imidlertid for at få ham til ordfører. Man fik endog hele udvalget undtagen mig til at vælge ham trods hans vægning. Ti det var selvfølgelig Christensen meget om at gøre. Men den gamle holdt sig stiv[18]. Han svarede afgjort nej, og – da der efter Christensens parole skal være stilhed om Krabbes navn – valgte man den skikkelige Thomsen til ordfører. Nu hviler sagen til efter nytår.

(Sidst om forhandlingerne i skatteudvalget: Vore venner holdes foreløbig ganske udenfor.)

6. Til Frede Bojsen 1/11 1902[19]

Tak for sidst! Da jeg kom hjem, måtte jeg jo straks i ilden. Forhandlingen (*vedrørende skoleloven*) gik – så vidt jeg kunde skønne – ganske godt for mig. Men hvad glæde har man deraf? *Herinde* er der jo intet, der virker. Stadil har hypnotiseret dem alle. Og i en sag som denne, hvor Grundtvigs venner altid har stået temmelig ene med deres betragtning overfor den almindelige kundskabs- og sprogforgudelse, er det jo ikke let at stå op mod de forenede højremænd, socialdemokraterne og studentersamfunds-folk. Men heller ikke *uden for* rigsdagen venter jeg at få stor glæde af mine taler. Folk får dem jo kun at se i ganske korte og tildels misforståede referater. Blot der endda var nogle blade, som vilde gengive hovedindholdet efter rigsdagstidende. Så vilde adskillige dog måske tænke sig om. Men det gider bladene næppe. De »har ikke plads«, og ens ord ligger da i den åbne begravelse i rigsdagstidenden. Jeg sender dem hermed forhandlingen.

I partiet ser det jo sørgeligt ud. Man ønsker bare en »anledning« til at opløse det. Og havde jeg forlangt ved valget til finansudvalget at bevare min gamle plads som nr. 1 på vor liste, havde man vistnok benyttet dette som anledning. Da jeg fandt mig rolig i »degraderingen«, må man jo se at finde en anden anledning. Chr. Ravn, som var vred over, at man byttede Neergård og mig om, foreslog, at man så hellere med det samme måtte opløse partiet. Men jeg henstillede, at vi, som havde delt meget med hinanden, i ro skulle overveje denne sag og ikke skilles i uforholden bitterhed. Jeg foreslog, at vi (*i*) den

sag blot skulde love hinanden, at ingen forlod partiet uden at give sine partifæller meddelelse om sin hensigt så betids, at partiet kunde få lejlighed til at samles og drøfte sin stilling i den anledning. Dette støttede Neergård og Larsen. Byriel vilde straks ud inden ferien. Men Neergård fik ham, med møje, til at vente. Så snart vi mødes efter ferien, må vi jo have et ordentligt partimøde om hvor vidt vi skal leve eller dø.

Mig synes ikke, Nielsen Jeksens ydmygende stilling må virke opmuntrende på vore folk. Det må være strængt for Neergård allernådigst at få lov at støtte reformpartiet som medlem af dets valggruppe, men ikke få lov til at afgive sin stemme m. h. t. partiets politik. Procit!

Lagde de mærke til den pudsighed, at Byriel, da han gav mig sit æselsspark, ikke huskede, at den ytring af mig, som han mente, berettede ministeren til at give mig »af grovfilen«, først fremkom, efter at ministeren havde talt. – Jeg havde ikke troet, at snigmordertilbøjelighederne var så udbredte i vort folk, som de er [20].

7. Til Jes Rossen 22/12 1902 [21]

(Tak for billede og brev, kan ikke nøjes med at sende et julekort, men må svare vedrørende skoleloven). Det viste sig jo, at du tog fejl, da du gik ud fra, at man dog i hvert fald kunde tiltro de menige medlemmer af folketinget så megen sund sans, at de ikke kunde vedtage et lovforslag som dette. Det gjorde de med glans. Og folketingets lærere var ikke så bange for at begå »selvmord«, som du antog. Den eneste lærer, der var i udvalget – Jensen Knudstrup – havde jo ganske vist en følelse af, at det var galt fat, og stillede derfor ændringsforslag til 2den behandling. Men da ministeren underhånden bearbejdede ham stærkt og beroligede ham med, at sagen jo nok kom tilbage til folketinget igen, frafaldt han sine forslag. Jo, det er et herligt folketing! Det er selvstændige og dygtige folk, folk med en overbevisning, disse folkets udkårne!

Nej, du kan tro, det er nødvendigt at råbe vagt i gevær. Men det hjælper ikke. Ottosen og studentersamfundets mænd har forstået, hvordan de skal tage det. De har set, at Christensen Stadil ikke forstod et ord af det hele. Derfor har de skåret ham en fløjte [22]. Og de har ikke taget fejl. Når han fløjter, så danser folketinget.

Men grundtvigianerne? Er de da helt gået bag ad dansen? Ifjor tav de, da man vilde »lægge grunden« til en »kirkeforfatning«, hvor et flertal skulde afgøre, hvad folkekirkens medlemmer må tro og

mene! Og i år tier de, da man vil gøre den lærde skole til det danske folks »ungdomsskole« og gøre studentereksamen til hele den opvakte ungdoms attråværdige mål! Jeg ved fra »Dansk Skoleforening«s bestyrelsesmøde, hvor fortvivlede Ludv. Schrøder, R. J. Holm, Bågå, Rosendal, Olsen fra Varde og flere var ved det nye skoleforslag. Men de tier.

Hvad under er det da, om man begynder at tro, at Brandes havde ret, når han sagde: Fortiden tilhører grundtvigianismen, fremtiden tilhører os.

For mig som grundtvigianismens forpost i rigsdagen er det alt andet end lysteligt.

8. Til Frede Bojsen 22/12 1902

(Tak for modtagelsen af Bojsens bog »Jakob Sunesøn« og et til lykke dermed.)

Dernæst en tak for sidst. Det er jo allerede længe siden. Det var før skoleloven og før opløsningen af vort parti. Dog det er sandt: Jeg sendte dem vist med nogle ord folketingstidende med 1ste behandling af skoleloven, og nu sender jeg 2den og 3die. Jeg har ingen andre bedrifter at vise hen til. Det er min »Jakob Sunesøn«. Og den falder igennem.

Men selv om jeg havde talt som en engel, vilde det jo ikke have hjulpet. Christensen Stadil forstår ikke et ord af det hele. Men Ottonsen og de andre studentsamfundsfolk har skåret ham en fløjte. Og når han fløjter, danser folketinget.

De danser ikke alle lige glade. Den eneste folkeskolelærer i udvalget, Jensen Knudstrup, så godt galskaben, og han og Ådal prøvede at mande sig op ved 2den behandling. Men Stadil bearbejdede dem underhånden og fik dem til at tage deres forslag tilbage. »Det kunde jo tages op senere«, bildte han dem ind.

Det, der smerter mig mest, er imidlertid de grundtvigske ordføreres tavshed. *(Dernæst om deres tavshed ifjor og nu i år som i ovenstående brev af samme dato).*

Denne tavshed betyder politisk set døden. *(Brandes får da ret i, at fremtiden er hans, fortsættes enslydende som i samme brev).*

Men dette er ikke hyggeligt for mig, der nærmest har haft den opgave i rigsdagen at være forpost for den grundtvigske lejr.

Efterskrift

Under forhandlingerne om de kirkelige lovforslag kaldte Borgbjerg Harald Holm for Folketingets sidste grundtvigianer, gennem hvem den døende grundtvigianisme rakte hånden til det ungdomskraftige Socialdemokrati, som nok skulle løfte Grundtvigs kirkepolitiske arv. Holm svarede ham, at han ikke talte på grundtvigianernes vegne, for de havde ingen stilling taget. Det gjorde ham bitterligt ondt at se deres ringe forståelse for Grundtvig og hans venners arv[23].

Den 9. februar 1903 døde Harald Holm. I den fortsatte kamp mod J. C.s kirkelove talte Borgbjerg siden om Holm som grundtvigianernes »sidste virkelige« repræsentant i Folketinget, ikke halv- eller kvartblods eller endnu mindre, som andre[24]. Da havde Svend Høgsbro sagt, at han regnede sig det til ære at være grundtvigianer, og dog var han med til at gennemføre det kompromis, som var nødvendigt for at få lovene gennem landstinget – for at tilkøbe sig 2 sådanne frihedslove som dem om valgmenigheder og om kirkernes brug – og det køb var ikke for dyrt[25].

[1] Alle breve findes i Rigsarkivet, de til Jes Rossen er indgået i Harald Holms arkiv (Nr. 5641, kapsel 28; utilgængeligt uden tilladelse), brevene til Bojsen findes i dennes arkiv (Nr. 5180, uregistreret korrespondance H II; tilladelse ligeledes fornøden). Brevene til Rossen er sidste halvdel af en mangeårig jævnlig brevveksling, mens der er skrevet mere periodisk til Bojsen indtil nu, som følge af den fælles virksomhed på rigsdagen. Samtlige Holms breve efter Systemskiftet bringes, idet der dog som siden nævnt udelades et enkelt brev til hver. Alle er de skrevet på Holms bopæl i København, Helgolandsgade 14. Af pladshensyn udelades de korte indledninger, »Kære ven« og »Kære Bojsen«, og de til tider lidt længere helt personlige afslutningshilsner, som fast sluttes med et henholdsvis »din/deres hengivne Harald Holm«. Den anvendte retskrivning følges, brugen af de og deres, ikke De og Deres, overfor Bojsen letter ikke læsningen. Der er foretaget enkelte indføjelser og nogle få forkortelser; det angives ved kursivering i parenteser.

[2] Især Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger, ved Hans Lund (1924–25), Niels Neergaard: Erindringer 1854–94 (1935), Tre venstremænd, en brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, ved Harald Jørgensen (1962) og Frede Bojsens politiske erindringer, ved Kristian Hvidt (1963).

[3] Jfr. Neergaard: Høgsbro havde kun den indflydelse, som hans anseelse og evner forskaffede ham, han aspirerede heller ikke til at blive fører, »den personlige og politiske Uafhængighed gik frem for alt«, Erindringer 181. – Holm var siden 1877 gift med en datter af S. H., der ligesom sønnen Svend Høgsbro i 1901 tilhørte J. C.s Venstrereformparti.

[4] Neergaard fortæller således om Bojsens forelæggelse i gruppen af forliget

1894, der hang i en meget tynd tråd. Han meddelte vilkårene og anbefalede vedtagelse, uden presseri og – i første omgang – uden at oplyse om, at han gik, hvis der ikke blev flertal. Han ville, at enhver skulle bestemme sig alene ud fra egen overbevisning, Erindringer 312 jfr. lidt mindre idealiseret i Bojsens erindringer 326 f.

[5] Bojsen nægtede bestemt at indtræde i den nye regering, der måtte blive følgen af forliget 1894. Til hans broder Peter havde Tietgen sagt: »De har nok det tilfælles med Deres Broder, at De aldrig får noget udrettet, fordi De ikke tør gøre noget, som blot har skin af at være i Deres egen private Interesse!«, Bojsens erindringer 297, 290; Neergaards Erindringer 329.

[6] Jfr. Neergaards Erindringer 277, 329.

[7] Jfr. Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år (1949–50).

[8] Den vurdering vil blive godtgjort andetsteds. Om lovforslaget se Fr. Kretz: Rigsdagsaarbog 1900–01, 175 f. – Henvisninger til Folketingstidende angives siden Ft.

[9] Jfr. Rigsdagsaarbøger 1901–02, 29 ff. og 1902–03, 62 ff. – Om J. C.s kirkepolitik se Dansk Teologisk Tidsskrift 1952 29 ff. og 1955 150 ff.

[10] Jfr. Sofus Høgsbros dagbog 23/7: »Ministeriet udnævnt. Bergs og Hørups venner med tilsidesættelse af Grundtvigs«; og 9/8: Ligesom nationalliberalismens er grundtvigianismens politiske betydning tabt, på grund af dennes splidagtighed, også radikalismen vil tabe, den har kun skin af demokrati, »er væsentlig aandsaristokratisk«. – 25/7 gengives som J. C.s begrundelse for Hørups optagelse i ministeriet, at udenfor er Hørup farligere, Brevveksling og Dagbøger II 327 f.

[11] J. C. udnævnt til kultusminister vidste de kirkelige retninger, hvad der forestod, og rustede sig, jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II 80 ff. (1953). – Indre Missions årsmøde var forlængst berammet til 29–30/10, lige før 1. behandling fandt sted i Folketinget. Hér udtaltes: Menigheden og livets ret må sikres, så de åndeligt ligegyldige ikke kommer til at råde over kristendommens dybeste og højeste interesser, ellers bør der ikke ændres. Og hvad et »enigt Guds-Folk inden for Indre Mission« her sagde blev kraftigt bakket op.

[12] Grundtvigianerne havde også markeret sig imod det forudseelige (jfr. Dansk Kirketidende 22/9, 6/10). Siden skrev forgrundsfigurer: Det grundtvigske krav om skarp adskillelse mellem Gudsriget og grundlovens Folkekirke må oprettholdes, det udviskes ved J. C.s menighedsråd; de råd og den overbygning, der siden skal bygges, kan få den største og mest skæbnesvangre betydning (J. H. Monrad s.st. 10/11); menighedsrådene rummer i sig selv en stor fare for det kristelige liv som for folkekirken, og så tales der om at bygge ovenpå et så misvisende grundlag (V. J. Hoff s.st. 24/11). Den sidste sluttede af med – og tiden gav ham ret deri – at her stod de grundtvigske så delt, at det var langt bedre at enhver sagde sin mening end at samles om en betydningsløs og afdæmpet fællesudtalelse, der dækkede over de eksisterende forskelle.

[13] Høgsbros anbefaling af at tage lovforslagene, som de var, fordi de gav fremskridt for sogn som for menighed, var ledsaget af bemærkninger om, hvad han primært ønskede, og af betænkeligheder, ligesom han sluttede med at ønske en omhyggelig og alvorlig overvejelse i udvalg, Ft 5/11 1901, 850 ff. I dagbogen under H. sig over, at hans tale vandt mere bifald end den fortjente, og angav som grund »vel især af hensyn til mine 79 aar«. Den 23/9 havde han skrevet om J. C.s noget anderledes forslag fra 1900: »Læste forhandlingen om menighedsraad i forrige samling og var enig med Holm«, Brevveksling og Dagbøger II 333, 331.

[14] Ft 6/11 1901, 905 ff.

[15] Det gik godt så længe Sofus Høgsbro levede, men efter hans død 15/1 1902 kom det til sammenstød, da lovens modstandere tog ham til indtægt under 2. behandling i Folketinget. Det fik Svend Høgsbro til at citere fra familieomgangsbladet »Budstikken«, at Sofus H. dér, udfra sit hovedmål at få »fri Menigheder om fri Præster«, havde skrevet, at lovforslagene var en bedre løsning af grundlovens § 75, end han havde ventet at opleve, de ville give »den tidligere Statskirke med al dens Tvang, Usandhed og Hykleri« et sådant dødsstød, at der aldrig kom et kirkeråd, der kunne kue de enkelte menigheders frihed (Ft 26/2 1902, 3981). Selv om det i allerhøjeste grad var ham imod at bruge private udtalelser her så måtte Holm »i den historiske Korrektheds Navn« citere videre: Ud fra sin vurdering af lovenes indhold og virkning så S. H. i dem noget stik modsat af J. C., for »de levende Menigheder, som Forslaget vil fremkalde« (fornyet vækst af valgmenigheder) vil ikke lade sig binde af noget kirkeråd, og S. H. havde da ikke set grund til at frygte »et tvungent Kirkeraad, hvor meget end Ministeren ønsker det. Hans Ønske vil vise sig at blive en Illusion«. Holm mente også, at Svend Høgsbro samme sted selv havde angivet den egentlige grund til forskellen mellem ham og Høgsbro'erne ved at skrive: »Fader og jeg ønske at støtte Regeringen. Vi vil strække os saa langt som muligt for dens Skyld« (Ft 27/2 1902, 3995 f.).

[16] I Høgsbros dagbøger står 9/11: »Holm meget bitter over sin ene stilling i angrebet paa menighedsraadet, endog i sit eget parti«, og 11/11: »Holm siger, at han vil opgive rigsdagen, hvis han ikke vælges ind i udvalget om de kirkelige love, hvad flere af hans eget parti tænker paa«, Brevveksling og Dagbøger II 333.

[17] Selv skrev Høgsbro, at han støttede det valg og fortsatte: »Det var mig en lettelse, at det ikke blev mig; men flere undrede sig herover. Jeg blev ikke nævnet. Formodentlig efter J. C. Christensens ønske«, s.st. 334.

[18] Høgsbro konkluderede nu selv 11/12: »Dete turde jeg ikke paatage mig, hvor kært det end vilde være atter at udføre dette efter 30 aars forløb«, s.st. 334.

[19] Brev af 17/1 1902 vedrører alene Sofus Høgsbros død.

[20] Klaus Berntsen skrev 9/12 1902 til Bojsen: »Nu er vi altsaa Løsgængere, og der er jo derfra kun et lille Skridt til ogsaa at blive Betler, men det Tiggeri, som Nielsen Jexen og Byriell Jensen var paa Veje til for at blive optaget i Reformpartiet, generer mig og andre gamle Venner, saa vi bliver ved Løsgængeriet, indtil vi falder paa Valen. Saa triste politiske Forhold har jeg aldrig oplevet«, Tre venstremænd 87.

[21] Brev af 23/6 1902 vedrører alene svar på et ønske om hjælp til at finde en velegnet lærer og helt private rejseplaner.

[22] Skoleinspektør Johan Ottosen, valgt af Reformpartiet, hørte til de folk, som J. C. sommeren 1902 bad om råd, da han lagde op til reform af den lærde skole for at bringe den » i Tilslutning til Folkeskolens Undervisning for Børn«. Om loven og dens tilblivelse se Rigsdagsaarbog 1902-03, 197 ff. samt Vagn Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati (1976) 234 ff. 199 ff.

[23] Ft 26-27/2 1902, 3945 og 4004.

[24] Ft 27/2 1903, 3393.

[25] Ft 27/2 1903, 3387 jfr. Ft 27/2 1902, 3996. – Samme efterår udtalte Svend Høgsbro på et grundtvigsk vennemøde, at han havde været meget betænkelig ved menighedsrådene, skulle der bygges et kirkeråd oven på dem, sagde han stop, Høj-skolebladet 13/11 1903.